

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ОБСЛУГОВУЮЧІ КООПЕРАТИВИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

У статті обґрунтовано необхідність створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Виділено основні принципи створення та діяльності цих кооперативів. Надано рекомендації щодо подолання перешкод, які стримують розвиток даної форми організації співробітництва сільськогосподарських виробників.

In the article grounded necessity of creation of agricultural attendant cooperative stores. The main principles of creation and activity for these cooperatives are described. Recommendations are given in relation to overcoming hindering which restrain development of this form of organization of collaboration of agricultural producer.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В процесі реорганізації колективних підприємств в Україні виникла значна кількість сільськогосподарських формувань на приватній основі. У своїй діяльності вони стикнулися з низкою питань, пов'язаних із закупівлею та постачанням засобів виробництва, забезпеченням підприємств матеріально-технічними ресурсами, необхідними для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки; заготівлею, зберіганням, переробкою сільськогосподарської сировини та збутом продукції; транспортними, меліоративними, ремонтними, будівельними, роботами, ветеринарним обслуговуванням тварин, племінною роботою і багато ін. Враховуючи складність і обсяг цих робіт сільськогосподарські приватні товаровиробники, на сьогоднішньому етапі свого розвитку не можуть самостійно забезпечити вирішення всіх цих питань. Тому в умовах зростаючої конкуренції на ринку виникає об'єктивна необхідність об'єднання сільськогосподарських товаровиробників, незалежно від їх організаційного статусу у сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи. Кооперування виступає логічною стадією подальшого їх розвитку та реформування.

Світовий досвід показує, що сфера діяльності сільськогосподарської кооперації дуже широка. Переробні кооперативи Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії реалізують від 90 до 100% молока і молокопродуктів, 70-80% – м'яса і м'ясних продуктів. Швецькі збутові кооперативи реалізують 80% виробленого в країні зерна і 75% – яєць. Постачальницькі кооперативні структури забезпечують своїх фермерів на 60% матеріально-технічними засобами, зокрема кормами, добривами, паливом тощо [1, с.7].

Шляхом створення сільськогосподарських кооперативів можна допомогти особистим селянським і фермерським господарствам України адаптуватися до вимог СОТ, вистояти у конкурентній боротьбі. Тому ця перспективна форма організації співробітництва сільськогосподарських товаровиробників є пріоритетною на сучасному етапі розвитку аграрного сектора економіки країни і потребує вирішення ряду питань.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Питання розвитку і становлення кооперації привертало увагу вчених вже достатньо давно. Серед теоретиків кооперації слід виділити М.Д. Кондратьєва, М.Й. Туган-Барановського, О.В. Чаянова та інші.

Наприкінці 80-х років інтерес до цієї теми виник знову. Вже багато років дослідженнями щодо відродження і становлення кооперативних відносин на селі присвячують свої праці вчені-аграрники – П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, В.В. Зіновчук, М.Й. Малік, Л.В. Молдаван, О.М. Могильний та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У зв'язку із значною кількістю особистих селянських (4,7 млн.), фермерських господарств (42,4 тис.) та фізичних осіб, які займаються сільськогосподарською діяльністю, важливим напрямом розбудови

аграрного сектору економіки слід вважати розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Однак, в останні роки в Україні процес створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів загальмувався, в окремих регіонах деякі з них навіть припинили свою діяльність. Станом на 1 січня 2009 р. в Україні було зареєстровано 936 таких кооперативів, або на 191 одиницю менше порівняно з відповідним періодом 2005 року [2].

Через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин сільськогосподарські кооперативні утворення не набули широкого поширення в аграрному секторі економіки країни. Крім того, за обсягами та якістю надання послуг вони не задовольняють зростаючих потреб приватних виробників сільгосппродукції та її споживачів.

Тому, у 2009 р. Постановою Кабінету Міністрів було затверджено Державну цільову економічну програму підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року, за якою до 2015 р. передбачається державне фінансування в сумі 6489 млн. грн. і фінансування в сумі 720 млн. грн. з інших джерел, зокрема залучення власних коштів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Відповідно до цієї програми, кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до 2015 р. повинна бути збільшена до 10,5 тис. [2].

У зв'язку з цим потрібно вирішення ряду питань, пов'язаних у першу чергу з висвітленням специфічної сутності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, уточненням основних принципів їх створення та функціонування, визначенням причин, які гальмують їх розвиток на сучасному етапі реформування аграрного сектору економіки, та шляхів їх усунення.

Постановка завдання. У Державній цільовій економічній програмі підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року наголошується, що розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є важливим напрямом розбудови аграрного сектору економіки [2].

На сьогодні в Україні сільськогосподарська кооперація характеризується більш значним розвитком виробничої кооперації, яка охоплює кооперативні відносини щодо спільного використання землі та виробничих об'єктів реорганізованих КСП.

У зв'язку з цим назріла об'єктивна необхідність активного впровадження обслуговуючої кооперації, як форми організації співробітництва сільськогосподарських виробників, що обумовило вибір теми даної статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. З розширенням площ присадибного землекористування, збільшенням чисельності поголів'я худоби і птиці та обсягів виробництва продукції господарства населення все більше набувають ознак товарного виробництва. Як видно з таблиці 1 багаторічні дані [3, с.166-184] свідчать про те, що переважна частина м'яса (від 51,9% до 76,8%), молока (від 70,9% до 82,1%), яєць (від 45,9% до 66,2%), картоплі (від 98% до 98,8), овочів (від 83,1% до 89,6%), плодів та ягід (від 76,0% до 88,6%) та іншої продукції виробляється у приватному секторі.

Однак, особисті селянські господарства та фізичні особи, які займаються сільськогосподарським виробництвом, переважно не мають постійно діючих маркетингових каналів збуту своєї продукції. Тому, значна частина виробленої ними продукції згодовується худобі або псується (у віддалених від приміської зони селах), інша потрапляє до кінцевих споживачів через посередників або продається селянами поза межами організованих аграрних ринків у не придатних для торгівлі місцях. Крім того, підвищення цін на енергоресурси, сільськогосподарську техніку, добрива, корми, низький рівень закупівельних цін, відсутність стабільних та надійних каналів реалізації сільськогосподарської продукції робить її виробництво неефективним.

У найближчі роки ситуація ще докорінно зміниться і особисті селянські господарства, дрібні фермерські господарства, а також фізичні особи – сільськогосподарські товаровиробники, стануть найризикованішою групою товаровиробників.

Виконуючи вимоги СОТ, з 1 січня 2015 року в Україні буде заборонена реалізація необробленого молока і сиру домашнього виробництва. Крім того буде введена і заборона на

забій копитних тварин, домашньої птиці і кролів в обсязі, що перевищує п'ять голів в день, не на бійнях, які мають експлуатаційний дозвіл і зареєстровані ветеринарною службою. Так у Європі діють лише сертифіковані бійні, а молоко для споживачів виготовляють тільки молочні ферми. В Україні ситуація інша. Зараз в достатній кількості пунктів закупівлі молока і забійно-санітарних пунктів поки що немає, але через п'ять років ситуація повинна докорінно змінитися. Ті товаровиробники сільськогосподарської продукції, хто не зможе забезпечити належну якість, зберігання, переробку та реалізацію продукції, вимушені будуть або продавати продукцію за порівняно низькими цінами на переробку, або вирізувати поголів'я, що призведе до дефіциту продукції в країні і заміщення її імпортом. Для того, щоб не відбулося згортання офіційної торгівлі м'ясо-молочними продуктами, переорієнтації торгівлі на подвірний режим, необхідно підвищити конкурентоспроможність приватних сільгоспвиробників.

Таблиця 1

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції за категоріями господарств

Продукція	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Господарства усіх категорій								
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	1663	1517	1648	1725	1600	1597	1723	1912
Молоко, млн. т	12,7	13,4	14,1	13,7	13,7	13,7	13,3	12,3
Яйця, млн. шт.	8809	9668	11309	11477	11955	13046	14235	14063
Картопля, тис. т	19838	17344	16619	18453	20755	19462	19467	19102
Овочі, тис. т	5821	5907	5827	6538	6964	7295	8058	6835
Плоди та ягоди, тис. т	1453	1106	1211	1697	1635	1690	1114	1470
Господарства населення								
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	1225	1165	1201	1195	1086	1009	987	993
Молоко, млн. т	9,0	9,8	10,7	11,0	11,2	11,1	10,8	10,1
Яйця, млн. шт.	5832	5989	6326	6437	6424	6588	6602	6458
Картопля, тис. т	19561	17069	16390	18190	20483	19223	19192	18713
Овочі, тис. т	4835	5134	5120	5710	6195	6514	7084	6122
Плоди та ягоди, тис. т	1189	948	1035	1289	1448	1490	978	1272
У % до загального обсягу								
М'ясо	73,7	76,8	72,9	69,3	67,9	63,2	57,3	51,9
Молоко	70,9	73,1	75,9	80,3	81,8	81,0	81,2	82,1
Яйця	66,2	61,9	55,9	56,1	53,7	50,5	46,4	45,9
Картопля	98,6	98,4	98,6	98,6	98,7	98,8	98,6	98,0
Овочі	83,1	86,9	87,9	87,3	89,0	89,3	87,9	89,6
Плоди та ягоди	81,8	85,7	85,5	76,0	88,6	88,2	87,8	86,5

Особисті селянські господарства та фізичні особи, які займаються сільськогосподарським виробництвом, не здатні самотійно адаптуватися до правил СОТ і вимог аграрних ринків щодо виробництва високоякісної і безпечної сільськогосподарської продукції. Ці проблеми можуть бути розв'язані завдяки спільним діям сільськогосподарських товаровиробників шляхом об'єднання в обслуговуючі кооперативи.

Однак нерозуміння суті, призначення і принципів кооперації призводить до того, що в Україні набули поширення псевдокооперативні підприємства, переважна більшість яких зареєстрована як сільськогосподарський обслуговуючий кооператив. Це дискредитує саму ідею кооперації як форму взаємодопомоги людей і суттєво стримує розвиток реальних кооперативних процесів у сільському господарстві [4].

Тому вирішення цих проблем неможливе без чіткого розуміння специфічної суті та принципів діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної діяльності. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – це кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності. Обслуговуючі кооперативи спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперації та не ставлять за мету отримання прибутку. Метою їхньої діяльності є надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам, які є членами кооперативу, сприяння їх прибутковому господарюванню [5; 6].

Виходячи з вищенаведених визначень та основної мети діяльності, вважаємо доцільним запропонувати наступне визначення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу. Отже, сільськогосподарський обслуговуючий кооператив можна розглядати як неприбуткову організацію з надання комплексу послуг переважно членам кооперативу, яка не ставить за мету отримання прибутку для себе, а прагне збільшити прибуток господарств своїх членів за рахунок сприяння їх ефективному господарюванню.

Статус неприбуткової організації стосується не ефективності роботи обслуговуючого кооперативу, а розподілу коштів, які у інших суб'єктів господарювання вважаються прибутком. Результат економічної діяльності кооперативу, не є прибутком, оскільки є наслідком того, що неможливо точно визначити собівартість послуг кооперативу до закінчення фінансового року, і плата членів за послуги кооперативу може перевищувати їх собівартість. Кооперативи можуть мати певні доходи від послуг, наданих не членам кооперативу, однак такі послуги обмежуються (вони не повинні перевищувати 20 відсотків загального обороту кооперативу) і не носять постійних характер.

Узагальнюючи принципи їх створення та діяльності [4-6], можна відзначити їх різноманітність:

- членами кооперативу обов'язково мають бути сільськогосподарські товаровиробники які виступають одночасно його клієнтами та власниками;
- мета діяльності – надання послуг своїм членам, а не отримання прибутку, як у звичайних підприємств;
- членство в кооперативі є відкритим та добровільним, як і вихід з нього;
- обов'язкова трудова участь членів у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу;
- кооперативом управляють його члени на демократичних засадах і мають рівні права у прийнятті рішень;
- кооператив надає послуги переважно своїм членам. Операції з іншими клієнтами носять виключно додатковий характер і обмежуються;
- члени кооперативу мають зобов'язання щодо ведення спільної господарської діяльності (зобов'язання реалізувати продукцію або закуповувати матеріально-технічні засоби через кооператив, зобов'язання використовувати його послуги тощо);
- члени кооперативу повинні сплачувати пайові внески пропорційно до обсягів операцій, що вони провели з кооперативами;
- результат річної економічної діяльності кооперативу, що не є прибутком, розподіляється серед членів пропорційно до їх участі в господарській діяльності кооперативу переважно у вигляді кооперативних виплат (надбавок до реалізаційних цін на продукцію або знижок на ціни постачання або послуги), на розвиток кооперативу, а також у вигляді виплат на паї (виплати нарахувань на паї, як правило обмежуються).
- незалежність і самостійність кооперативу;
- контроль членів кооперативу за його роботою в порядку, передбаченому статутом цього кооперативу;

- піклування про освіту членів кооперативу, їх інформованість;
- піклування про сільські громади. Одночасно із зосередженням уваги на задоволенні потреб і побажань своїх членів, кооперативи працюють на розвиток тих громад, які їх оточують;
- збереження політичного та релігійного нейтралітету тощо.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, як форма організації обслуговування виробництва, дозволяють продуктивно вирішувати ряд проблем її членів, а саме: зберігати та переробляти їх продукцію; здійснювати реалізацію продукції на вигідних умовах та за прийнятними цінами; забезпечувати матеріально-технічними засобами за доступними цінами та можливістю купівлі в кредит; ефективно використовувати сучасну техніку та отримувати послуги за собівартістю; здійснювати ремонт сільськогосподарської техніки та її технічне обслуговування; виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції (вирощування насіння деяких сільськогосподарських культур, молодняку птиці, свиней, племінної худоби); забезпечувати виконання окремих видів сільськогосподарських робіт (оранка, збирання врожаю, боротьба з шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур, штучне осіменіння худоби, ветеринарне обслуговування); транспортне обслуговування; здійснювати газифікацію, телефонізацію і електронізацію сільського господарства; виконання будівельних робіт, виробництво окремих видів добрив, техніки й устаткування для потреб селян; консультаційне обслуговування (бухгалтерське, фінансове, аудиторське, агрономічне, зоотехнічне, економічне та ін.) [5-7].

Залежно від виду діяльності сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи поділяють на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні, багатофункціональні та інші [5; 6]. Перелік послуг, які можуть надавати обслуговуючі кооперативи, наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Види обслуговуючих кооперативів

Види обслуговуючих кооперативів	Мета діяльності
Переробні кооперативи	Переробка сільськогосподарської сировини (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів з льону, конопель, лісо- і пиломатеріалів тощо)
Заготівельно-збутові кооперативи	Заготівля, сортування, зберігання, передпродажна обробка, продаж продукції, рекламування, надання маркетингових послуг тощо
Постачальницькі кооперативи	Закупівля та постачання засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, забезпечення мінеральними добривами, засобами захисту рослин та тварин, насінням, посадковим матеріалом, машинами, знаряддями, обладнанням, паливом, кормами, запасними частинами та іншими ресурсами, необхідними для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки
Сервісні кооперативи	Здійснення технологічних, транспортних, меліоративних, ремонтних, будівельних, еколого-відновних робіт, зрошення земель, ветеринарного обслуговування тварин і племінної роботи, телефонізації, газифікації, електрифікації в сільській місцевості, надання медичних, побутових, санаторно-курортних, науково-консультаційних послуг, з ведення бухгалтерського обліку, аудиту та інше
Багатофункціональні кооперативи	Поєднання кількох видів діяльності

Зараз успішно розвиваються молочарські, зернові кооперативи, кооперативи зі спільного використання техніки, матеріально-технічного постачання, багатофункціональні кооперативи та ін.

Однак процес становлення та діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів при сільських громадах відбувається із значними труднощами, що зумовлено рядом об'єктивних та суб'єктивних причин. Серед основних причин, які стримують розвиток даної форми організації співробітництва сільськогосподарських товаровиробників в останні декілька років, слід виділити такі, як:

- нерозуміння селянами суті, призначення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, ототожнення їх з колективними господарствами;
- недостатня масова інформаційно-роз'яснювальна робота серед селян;
- недостатня обізнаність членів особистих селянських господарств та фізичних осіб, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, у конкурентних перевагах кооперації для їх подальшого розвитку;
- масове поширення псевдокооперативних підприємств, що дискредитує ідею кооперації як форму взаємодопомоги людей;
- недоступність ринку (сільськогосподарські товаровиробники змушені працювати на монополізованому ринку);
- виникнення значної кількості посередників між виробниками і кінцевими споживачами сільськогосподарської продукції, які не враховують інтереси сільськогосподарських товаровиробників;
- диспаритет цін на промислову та сільськогосподарську продукцію через встановлення непомірно високих цін на матеріально-технічні ресурси і безпідставно занижених цін на сільськогосподарську продукцію;
- відсутність стартового капіталу у сільськогосподарських товаровиробників;
- незадовільний стан їх матеріально-технічної бази;
- високі кредитні ставки як на сезонні, так і на довгострокові цілі;
- недосконалість законодавства;
- недостатня державна підтримка;
- відсутність кваліфікованих спеціалістів-практиків з кооперативного руху та ін.

Висновки і перспективи подальших розробок. Усунення зазначених перешкод на шляху становлення та розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів можливе за умови повної інформованості селян, організації широкої інформаційно-роз'яснювальної роботи серед членів особистих селянських, фермерських та фізичних осіб-сільськогосподарських товаровиробників про конкурентні переваги провадження їх діяльності у складі таких кооперативів, підготовки спеціалістів-практиків з кооперування, надання консультаційних послуг сільському населенню з питань розвитку та функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; стимулювання участі переробних та інших підприємств агропромислового комплексу, а також споживчих товариств у формуванні кооперативних організацій на засадах асоційованого членства.

Важливе значення має державна підтримка розвитку мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як важливого чинника підвищення конкурентоспроможності особистих селянських господарств та фізичних осіб, які займаються сільськогосподарським виробництвом, поліпшення їх соціально-економічного стану та розширення сфери їх зайнятості. Державну підтримку доцільно здійснити за наступними напрямками, що не суперечать вимогам СОТ: зосередження державної підтримки на програмах, які орієнтовані на зростання ефективності аграрного виробництва та конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; широка підтримка сільськогосподарських виробників продукції через програми «зеленої скриньки» та застосування у дозволені межі підтримки через програми «жовтої скриньки»; збереження податкової підтримки галузі за тими напрямками, де вона забезпечує позитивний результат; надання державної підтримки для

придбання техніки і обладнання вітчизняного виробництва для та ін.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи сприятимуть отриманню своїми членами ряду вигод від: створення конкуренції комерційним посередницьким фірмам та уникнення конкуренції між собою; використання професійного менеджменту; виходу на вигідні ринки збуту, як вітчизняні так і міжнародні; участі у великих за обсягом господарських операціях; розподілу ризику і отримання ринкової вигоди та ін.

В умовах реформування аграрного сектора економіки країни створення і функціонування сільськогосподарських кооперативів в Україні повинно сприяти в цілому: розвитку конкурентного середовища на аграрних ринках; зростанню обсягів виробництва продукції АПК; оптимальному співвідношенню якості та ціни продукції; підвищенню економічної ефективності діяльності особистих селянських господарств та фізичних осіб, які займаються сільськогосподарським виробництвом; зменшенню втрат під час її просування до кінцевого споживача; підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва завдяки скороченню витрат на маркетингові, дорадчі та інші послуги; створенню додаткових робочих місць в сільській місцевості; підвищенню надходжень від сплати податків та платежів до соціальних фондів; комплексному розвитку місцевих, регіональних та загальнодержавного аграрних ринків; розвитку сільських територій; розширенню сфери зайнятості сільського населення та поліпшенню його добробуту тощо.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи як форма організації співробітництва сільськогосподарських товаровиробників є пріоритетною на сучасному етапі розвитку аграрного сектора економіки країни і потребує подальшого теоретичного і практичного вирішення ряду питань, пов'язаних зокрема зі створенням та діяльністю окремих видів обслуговуючих кооперативів.

Література

1. Волик А. М. Розвиток сільськогосподарської кооперації в країнах Західної Європи (результати та можливості застосування в агропромисловому виробництві України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / А. М. Волик. – Київ, 2000. – 21 с.
2. Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 557 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=557-2009-%EF&myid=4/UMfPEGznhhFL3.ZiATeDIoHI4Oos80msh8Ie6>.
3. Статистичний щорічник України за 2007 рік / [за ред. О.Г. Осауленка]. – К.: Консультант, 2008. – 571 с.
4. Програма становлення і розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій. Затверджена наказом Міністерства аграрної політики України від 31 серпня 2000 р. № 168 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart40/inx40250.htm>.
5. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 2 листопада 2000 року № 2090-III, від 10 січня 2002 року № 2921-III, від 7 лютого 2002 року № 3047-III, від 15 травня 2003 року № 762-IV, від 11 грудня 2003 року № 1377-IV, від 29 червня 2004 року № 1929-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=469%2F97-%E2%F0&myid=4/UMfPEGznhhFL3.ZiATeDIoHI4Oos80msh8Ie6>.
6. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: навч. посіб. [Електронний ресурс] / М. П. Гриценко, Р. Я. Корінець, М. Й. Малік та ін. – Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?8020>.
7. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroua.net/economics/documents/category-97/doc-110/>.